

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

*Politică și adevăr în spațiul public.
Adevăr faptic și adevăr rațional în gândirea politică a lui
Hannah Arendt*

TEZĂ DE DOCTORAT

REZUMAT

**Conducător de doctorat:
Prof. univ. dr. Veress Carol**

**Student-doctorand:
Tankó Éva-Mária**

2015

Cuprins

Introducere

1. Politică și adevăr în spațiul public

- 1.1. Definiția clasică și modernă a politicii
- 1.2. Modelarea politicului – jocul politic și spațiul de joc al politicului
 - 1.2.1. Preliminariile spațiului de joc al politicului
 - 1.2.2. Spațiul de joc al politicului atenian
 - 1.2.3. Jocul politic la Hannah Arendt
- 1.3. Apariția adevărului în discursul politic
 - 1.3.1. Caracteristicile discursului politic
 - 1.3.2. Limitarea specifică a discursului politic

2. Fundalul filosofic al conceptelor de adevăr arendtiane

- 2.1. Reconstrucția fundalului filosofic grecesc
 - 2.1.1. Originea conceptului de adevăr, începuturile
 - 2.1.2. Relația dintre adevăr și suflet la Socrate și Platon
 - 2.1.3. Adevărul platonian în spațiul de joc al politicului
 - 2.1.4. Adevărul lui Socrate și perspectiva mistică. Sf. Ecaterina din Siena
 - 2.1.5. Socrate și perspectiva politică postmodernă
 - 2.1.6. Concepția asupra adevărului la Aristotel
- 2.2. Reconstrucția fundalului filosofic creștin
 - 2.2.1. Adevărul absolut și relativ
 - 2.2.2. Creștinismul și adevărurile mici
 - 2.2.3. Marele adevăr – Sf. Augustin
 - 2.2.4. Rolul îndoielii. Augustin și Descartes
 - 2.2.5. Sf. Augustin și Hannah Arendt
 - 2.2.6. Arendt și Wittgenstein cu referință la Sf. Augustin
- 2.3. Conceptele arendtiane de adevăr în spațiul de joc al politicului

3. Concepția asupra adevărului la Hannah Arendt

- 3.1. Criterii de adevăr în spațiul de joc al politicului
 - 3.1.1. Criteriul evidenței în spațiul de joc al politicului
 - 3.1.2. Criteriul corespondenței în spațiul de joc al politicului
 - 3.1.3. Criteriul coerenței în spațiul de joc al politicului
 - 3.1.4. Problema interpretării
- 3.2. Adevăr factual și adevăr rațional la Arendt
 - 3.2.1. Adevăruri necesare și adevăruri eventuale
 - 3.2.2. Cauzalitatea și temporalitatea adevărului factual

3.2.3. Referințe fenomenologice la Arendt

4. Categoriile decepției politice la Hannah Arendt

4.1. Decepția politică și problema adevărului

4.1.1. *Arcana Imperii* – secretele puterii

4.1.2. Minciuna ca produs pentru satisfacerea societății de consum

4.1.3. Minciuna din rapoartele specialiștilor

4.1.4. Problema epistocrației

4.2. Ascunderea strictului secret

4.2.1. Tăcerea și adevărul

4.2.2. Ipocrizia politică

4.3. Sistemele minciunii

4.3.1. Propaganda politică

4.3.2. Spațiul de joc al societăților secrete

4.3.3. Ideologie și minciună

4.3.4. Minciuna miturilor politice

4.4. Problema trădării

5. Adevărul politic în spațiul public

5.1. Purtătorul adevărului politic

5.1.1. Subiectul acțiunii politice

5.1.2. Transformarea în mulțime

5.1.3. Decăderea omului din starea de *homo politicus*

5.2. Devenirea publică și politica lucrurilor

5.3. Critica puterii și politica adevărului

5.4. Relația dintre adevăr și dreptate

5.4.1. *Suum cuique tribuere*

5.4.2. Înțelegerea nedreptății

5.5. Realizarea politică a adevărului

5.5.1. Experimentul realizării

5.5.2. Realitatea realizării

6. Critica orizontului filosofic arendtian

6.1. Critica concepției asupra adevărului la Arendt

6.2. Adevărul opiniei

Concluzii

Bibliografie

Cuvinte cheie

politică, adevăr, adevăr factic, adevăr rațional, spațiu politic, spațiu public, joc politic, decepție, minciună politică, necesitate, eventualitate, dreptate, acțiune politică, realitate, aparență, libertate politică

Politică și adevăr în spațiul public.

Adevăr factic și adevăr rațional în gândirea politică a lui Hannah Arendt

Rezumat

Tema cercetării se referă la apariția și relevanța conceptelor de adevăr în politică, bazată pe gândirea politică a lui Hannah Arendt.

Ipoteza cercetării mele se bazează pe problemele legate de prezența, rolul și caracteristicile adevărului în spațiul public al politicului. Totodată se impune problema necesității cerinței de transparență politică cu ajutorul conceptelor de adevăr. Potrivit ipotezei mele, politica devine publică și deschisă datorită apariției adevărului în spațiul politic. Teza lucrării: apariția adevărului în politică este esențială din punctul de vedere al existenței publicității politice. Argumentele lucrării susțin importanța prezenței adevărului în politică, iar concluzia confirmă teza: prezența adevărului reprezintă una dintre condițiile de bază ale existenței spațiului politic public.

Sub aspect metodologic cercetarea urmează, în mare parte, metoda de dezbatere filosofică. Noutatea sa constă în construirea unui model al spațiului deschis al jocului politic, prin care devine posibilă dezbaterea flexibilă a sistemelor politice, fiind evidențiate regulile de joc, caracteristice politicii. Pe lângă modelarea spațiului politic, cu scopul de a fi înțelese conceptele de adevăr ale lui Arendt, dar și din cauza încorporării lor în contextul politic, în timpul cercetării a fost reconstruit și fundalul filosofic grecesc și creștin al conceptelor de adevăr arendtiene.

Cercetările în domeniul filosofiei politice în rândurile majorității gânditorilor, până la Hannah Arendt, atestă un consens în privința faptului că adevărul nu este relevant sau este neglijabil, atâta vreme cât adevărul nu se află printre problemele politice majore. Cu toate acestea a fost formulată necesitatea cunoașterii și evidențierii adevărului, fie că este vorba despre adevărul filosofic, factic, fie în înțelesul cotidian obișnuit al adevărului.

Adevărul prezent în politică a devenit problemă centrală în filosofia lui Hannah Arendt, în măsura în care chiar criticile formulate la adresa ei au subliniat faptul că chiar și în *Rădăcinile totalitarismului* nu tirania și libertatea constituie problema principală, ci tirania și adevărul.¹ Arendt și-a manifestat angajamentul față de adevăr și în aceea perioadă în care a scris *Eichmann în Ierusalim*, nu atât prin disecarea filosofică a problemei adevărului, ci mai degrabă prin raportul factic al cazului. În volumul *Între trecut și viitor*, reacționând la știrile legate de procesul

¹ Vezi John S. Nelson: *Politics and Truth: Arendt's Problematic*.

Eichmann, Arendt a scris studiul *Politică și adevăr*, iar mai târziu, pe marginea *Documentelor Pentagonului*, studiul de caz apărut în *Crizele republicii*. Arendt în lucrarea *On Revolution*, în mod asemănător *Documentelor de la Pentagon*, este preocupat în primul rând, nu de adevărul politic, ci de lipsa adevărului și de mistificare, în acest caz de ipocrizia politică. Conceptele arendtiene de adevăr și de decepție (înșelăciune) pot fi înțelese dintr-un context concret, dar pentru a fi interpretate mai profund, este necesar să fie înțeles atât fundalul filosofic cât și cel politic, descris de Arendt.

În *Introducerea* lucrării este prezentată tema cercetării și delimitarea acesteia, care rămâne pe terenul filosofiei, deși atinge și aspecte sociologice, juridice și de psihologie politică. *Introducerea* conține, de asemenea, și o scurtă trecere în revistă a cercetărilor anterioare, fiind evidențiat faptul că adevărul politic a fost prezent în gândirea politică doar ca problemă parțială, iar sistemul totalitar, deși au existat antecedente însemnate, până la Arendt nu a primit nici măcar o denumire adecvată. În *Introducere* apare și un scurt rezumat al literaturii de specialitate studiate, fiind accentuați autorii mai importanți, de exemplu din literatura de specialitate maghiară sunt menționate lucrările lui Olay Csaba și Heller Ágnes, iar din cea de limba engleză, ale lui Margaret Canovan,² Andreas Kalyvas³ și Alireza Shomali.⁴

Primul capitol al lucrării – *Politică și adevăr în spațiul public* – definește mai întâi conceptul de politică în mod clasic dar și în varianta modernă, în primul rând, cu ajutorul lui Machiavelli și Max Weber, ajungând apoi la modelul terenului jocului politic, care poate cuprinde plasticitatea politicului și totodată, lasă teren specificului diferitelor sisteme politice. Spațiul politic și publicitatea politică apare și la Arendt, însă fără a se intercala cu spațiul public social sau cu conceptul de publicitate. Aceste categorii sunt determinate de activitățile de zi cu zi ale vieții publice și ale vieții private, în contrast cu caracterul liber al spațiului politic. Discutarea conceptului de joc politic reflectă caracterul agonial al activității politice, luptele legate de politică și de legalitate, jocul și rivalitatea fiind descrise și de Huizinga, care au fost menționate și de H.-G. Gadamer în privința hermeneuticii adevărului. Totodată la Hannah Arendt, în *Documentele Pentagonului* apare ilustrarea concretă a jocului politic, în studiul de caz referitor la războiul din Vietnam. Totuși, spațiul de joc politic, care a influențat-o pe Arendt în formarea percepției asupra spațiului deschis al politicului, a fost agora lui Socrate. Spațiul public va fi acel mediu în care apare pentru prima dată adevărul politic, în contextul discursului politic. Discursul politic apare în spațiul de joc al politicului ca și forma acțiunii politice. Primul capitol se încheie cu analiza acestuia, deoarece politica exprimă adevărul, sau evită să-l rostească, sub forma discursului.

Capitolul doi – *Reconstrucția fundalului filosofic al conceptelor de adevăr arendtiene* – se ocupă cu două mari paradigme filosofice, reconstrucția fundalului filosofic grecesc și al fundalului filosofic creștin. Arendt descoperă ruptura care a condus la scindarea adevărilor filosofice și politice, în timpul analizei concepției asupra adevărului socratic-platonician. Potrivit

² Vezi Margarer Canovan: *The Contradiction of Hannah Arendt's political Thought*.

³ Vezi Andreas Kalyvas: *Democracy and the Politics of the Extraordinary. Max Weber, Carl Schmitt and Hannah Arendt*.

⁴ Vezi Alireza Shomali: *Politics and the Criteria of Truth*.

interpretării lui Arendt, moartea lui Socrate a fost momentul care l-a determinat pe Platon să extragă adevărul filosofic de pe terenul de joc al politicii și să-l transforme în privilegiul filosofilor, care sunt capabili să conducă statul datorită cunoștințelor lor. Formarea conceptului de adevăr se leagă pe de o parte de comunitatea polisului, de comunitatea în care se formează dialogul și dialectica, iar pe de altă parte, de percepția ideală a adevărului care se elaborează în singurătatea filosofului și prin dialogul intern, a cărui momente psihologice și aspectele socio-etice îl determină pe Socrate să accepte pedeapsa cu moartea. Recunoașterea adevărului intern Arendt nu l-a legat neapărat de experiența religioasă, însă dialogul socratic intern se referă și la o experiență religioasă. Experiențele interne ale adevărului vor fi interpretate cu ajutorul *Dialogului* de Ecaterina din Siena, datorită căruia experiența de adevăr a lui Socrate devine ușor de înțeles și comparabil pe de o parte, iar pe de altă parte surprinde acțiunea ca exprimare a adevărului. Sf. Ecaterina din Siena aduce contraargumentul la convingerea lui Arendt, potrivit căreia convingerea creștină este antipolitică, deoarece ascunde acțiunea de ochii publicului, întrucât nu caută recunoașterea acestei lumi. În abordarea sofistă a lui Socrate, adevărul apare în prim-plan ca și o părere, în acest context accentul se pune pe caracterul convingător al discursului politic, respectiv primește întâietate rolul limbii, în așa fel încât, în ciuda adevărului, poate dovedi orice, doar pe baza raționamentului logic.

Nici Arendt nu recunoaște valoarea de adevăr a opiniei, exact ca și Platon, care înțelegea prin acest lucru fermecarea rațiunii prin argumente. Arendt pune alături de ei sofistii moderni, care față de sofistii greci antici, nu se mulțumeau cu victoria trecătoare a persuasiunii, ci doreau o victorie de durată, care rezistă mai mult decât opiniile, deoarece doreau să obțină o victorie asupra realității, adică, așa cum s-a exprimat Arendt, primii au nimicit demnitatea gândirii, iar cei din urmă au pus capăt demnității acțiunii. Manipulatorii moderni ai faptelor au încercat distrugerea istoriei.

Adevărul platonian devine una dintre opinii și nu evidența rațională a adevărului va fi hotărâtoare, ci puterea de convingere. Aceasta prefigurează ființa politică a lui Aristotel, care este în același timp cetățean liber și ființă care convinge prin discurs. Față de caracterul ideal al adevărului platonian, adevărul aristotelian, chiar dacă nu integral, dar este accesibil oricui, însă devine inteligibil în întregime cu ajutorul filosofiei. În aspectele aristoteliene, Arendt subliniază rolul comunității. Exact ca și Aristotel, Arendt își găsește mediul unde poate fi ca individ el însuși în comunitatea politică, liber de sfera privată a *oikumeneului* familial. Depășirea lui *homo faber* începe cu ieșirea din *oikumene* și intrarea în *polis*.

Critica lui Arendt la adresa lui Platon este formulată împotriva domniei filosofilor, deoarece eforturile acestora nu sunt dirijate spre binele comun sau fericirea comună, ci spre menținerea existenței specifice filosofilor sau spre crearea condițiilor care permit filosofarea. În acest context, Arendt formulează conceptul referitor la despotismul adevărului, făcând trimitere în primul rând la adevărul ideal al lui Platon, care însă este extras din lumea polisului, în condițiile în care aceasta va fi lumea relativității, deoarece comunitatea *polisului* nu este adecvată pentru însușirea adevărului ideal. Arendt pune sub semnul întrebării angajamentul lui Aristotel

față de *polis*, consolidând ideea că procesul diviziunii filosofiei și a politicii a continuat și după Platon.

Reconstrucția fundalului creștin nu se desfășoară în spațiul public al jocului politic marcat de *polisul* grecesc, ci este legat de *forumul* republicii, acesta fiind mediul în care autoritatea legii și ordinii poate intra în conflict cu legea morală internă. În contextul filosofic creștin sunt dezbătute două tipuri de adevăr, adevărurile mici și adevărul mare. Primul tip de adevăr este apropiat de adevărul faptic al lui Arendt, el se supune logicii corespondenței. Cel de al doilea, definiția adevărului absolut, devine posibilă prin aplicarea parametrilor platonieni. Dezbaterile adevărurilor mici furnizează acele argumente, pe baza cărora pot apărea în spațiul public și conceptele cu relevanță creștină ale adevărului, în primul rând expresia *adequatio*.

Ființarea în spațiul public pentru Arendt, a fost formulată în primul rând, în raport cu Augustin, ca atitudine de iubire creștină față de aproapele, a cărei relevanță apare în viața comunității. Acest lucru este denumit de Arendt lege naturală, care este prescrisă nu doar de autoritatea divină ci și de conștiință. Expanderea fundalului filosofiei agustinene completează în continuare atât formularea lingvistico-logică a adevărului, care se îndreaptă spre direcția logicii wittgensteiniene, cât și înțelegerea evidenței interioare, care a dus la formularea adevărului cartesian. În interpretarea arendtiană-wittgensteiniană, pe lângă momentele de adevăr personal, care sunt în legătură cu percepția timpului augustinian, va fi înțeleasă și lumea exterioară a eventualității. Logica eventualității, Arendt o împrumută de la Leibniz, însă formularea concisă, lipsită de metafizică, o găsim cel mai clar la Wittgenstein. La Wittgenstein există un fel de determinare ascunsă, care însă devine de înțeles doar pe plan logic. Eliminarea eventualității din lumea faptelor, este posibilă în contextul ideologiilor în cazul în care, acestea devin consistente și determinate de fapte fictive. Arendt a susținut libertatea spațiului politic ca libertate a evenimentelor eventuale, deoarece soarta spațiului public al politicii este determinată de libertatea acțiunii politice.⁵

Capitolul trei – *Concepția asupra adevărului la Arendt* – este construit pe analiza conceptelor de adevăr, subordonând acestea criteriilor de adevăr ale evidenței și ale corespondenței, completate cu perspectiva coerenței și a hermeneuticii. Evidența este exprimată cel mai bine în teza referitoare la adevăr a lui Spinoza, *verum index sui*, care definește adevărul ca și auto-desemnare. Adevărul evident al lui Spinoza poate fi asociat cu evidența adevărurilor raționale arendtiane, însă Arendt consideră că acestea nu provin de la Dumnezeu, ci le deduce din intelect. Adevărul lui Spinoza este elaborat în primul rând ca și adevăr filosofic, pe care Arendt l-a criticat în *Between Past and Future*, deoarece adevărul singularității prezintă interes individual și conform naturii sale este apolitic. Caracterul despotice al adevărului filosofic, exact ca și cruzimea principiului moral religios la Machiavelli, îl face nepotrivit pentru manifestarea în spațiul public al politicului, acolo unde trebuie să prevaleze interesele pluralității. Adevărul politic la Arendt poate fi înțeles ca adecvarea faptelor și a limbii, care implicit cuprinde oglindirea logicii lumii. Față de acest lucru, Wittgenstein, mergând mai departe, nu a vrut ca adevărul să fie formulat ca idee de adevăr la nivelul sufletului sau al intelectului, ci căuta doar să

⁵ Vezi Olay Csaba: *Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. 59.

înțelege lumea. Manifestarea realității prin fapte la Arendt, ca și incontrollabilitatea faptelor, arată deplinătatea lumii cu adevărul ei, pe de o parte în modul accidental, iar pe de altă parte prin opacitatea cauzalității. O afirmație are valoare în măsura în care încearcă să exprime singularitatea, faptele singulare. Afirmațiile generale exprimă mai ales lumea posibilului, dar vor avea sens doar când se vor referi la fapte singulare concrete, prin urmare limba va fi doar o încercare pentru exprimarea adevărului. Inducția niciodată nu va fi completă, întotdeauna există posibilitatea că va fi o excepție, care o va anula. Arendt compensează deficiența termenilor, completând-o prin viziunea altora, astfel adevărul, în ciuda caracterului imperfect al *adaequatio*, în prezența și mărturia altora, chiar și prin relativismul părerilor, poate fi completat în spațiul jocului politic. Datorită punctului de vedere istoricist și dialectic, adevărul primește un caracter narativ. Acesta cuprinde în sine progresul, care la un moment dat poate rezulta adevărul, dar acesta va fi doar un adevăr parțial, întrucât în procesul înstrăinării spiritului va avea un caracter dualist, prin conștiință–obiect. De aceea, cunoașterea adevărului va deveni un proces cu un caracter teleologic, care progresa, și poartă în sine și scopul istoriei. Transformarea filosofiei hegeliene capătă aspecte concrete de natură practică, aceste dimensiuni practice având caracter etic și politic. Marx răstoarnă dialectica hegeliană punând în practică filosofia, transformând filosofia în politică prin care se înfăptuiește realizarea și totodată eliminarea filosofiei.

Conceptele de adevăr factic și adevăr rațional puse în dezbatere de Arendt sunt preluate de la Leibniz, fără ca Arendt să insiste asupra analizei logice ale acestora. Înțelegerea mai profundă, în contextul lui Leibniz, clarifică problematica individualului în contrast cu caracterul ideatic al adevărilor raționale. Adevărurile factice ale lumii nu pot fi schimbate, întrucât faptele și întâmplările constituie țesătura lumii, chiar dacă adevărurile factice sunt purtate în multitudinea opiniilor. Succesul încercărilor de abolire a adevărului depinde de abolirea tuturor adevărilor factice conexe. Din perspectiva lui Leibniz acest lucru pare imposibil, dar se știe și de la Arendt că tehnicile totalitare de distrugere nu au avut un succes total. Nici în perspectiva războiului total nu poate fi distrusă lumea, numai politicul.

Temporalitatea, legată de cauzalitatea politică, motivează adevărul prin aducerea unui argument circular. Acesta este posibil, întrucât situarea în timp permite acest lucru. Arendt în *Originile totalitarismului* vorbește despre golurile din istorie, despre adevărul celor învinși iar în *Eichmann în Ierusalim* extinde asupra adevărului factic concepția augustiniană a amintirii, în situația în care există cel puțin un om care să își amintească și să depună mărturie despre adevăr. Scrierea istoriei va fi mijlocul prin care golurile uitării – *holes of oblivion* – pot fi umplute. Este evident, din punctul de vedere al divinului nu există goluri, însă Arendt respinge această perspectivă a îndeplinirii divine, urmând numai logica cauzalității. În spațiul public al politicii, Arendt consideră cea mai sigură certitudine faptul nașterii și al morții. Singura posibilitate de a evada din mortalitate în nemurire este însăși acțiunea.⁶ Arendt vorbește despre acțiune, ca despre aptitudinea de a întrerupe cursul determinat al vieții, ca să își construiască un spațiu existențial diferit.

⁶ Vezi Patricia Altenbernd Johnson: *On Arendt*.

Ultima temă discutată în acest capitol se referă la relevarea conexiunilor fenomenologice ale lui Arendt, mai exact asupra apariției adevărului în spațiul politic. Arendt în *On Revolution* vorbește despre gândirea politică ca și referință a ceea ce apare ca fenomen politic, însă pentru apariția acestuia, față de lucrurile materiale, este nevoie de articularea prin limbaj, care însă trece peste limitele celui văzut și auzit. Heidegger numește această manifestare *phainestai* și desemnează cu ea apariția și exprimarea prin limbaj a acestuia. Conexiunea cu adevărul, apariția în prim plan al adevărului se realizează prin observația intențională sau înțelegerea de către subiect.

Este vorba despre analiza relației dintre existență și apariție, care devine mai acută în spațiul politic. Această problemă apare atât în cazul lui Socrate cât și la Machiavelli. Arendt îl evidențiază mai ales în cazul lui Socrate, unde fenomenul adevărului prezent în chestiunile publice se suprapune cu adevărul însuși.

Odată cu abordarea fenomenologică a fost ridicată deja chestiunea decepției politice. Această temă este dezvoltată în capitolul patru. Acest capitol, *Categoriile decepției politice la Hannah Arendt*, prezintă acele forme ale înșelăciunii care apar contra adevărului, contribuind la crearea sistemelor politice în care spațiul public își pierde sensul, întrucât realitatea însăși devine problematică, pe de o parte datorită minciunii sistematice, iar pe de altă parte prin apariția alternativelor de înlocuire a realității, ce presupune o altă realitate în spatele realității de fapt. Minciuna politică aduce argumente lângă adevăr, în sensul în care acționează asupra consecințelor privării de adevăr. Lipsa minciunilor politice nu înseamnă în mod automat prezența adevărului, susține Arendt. Adevărul faptic care apare în țesătura realității trebuie relevat prin intermediul narativelor, toată lumea având dreptul să rearanjeze faptele conform propriului punct de vedere, fără a avea însă dreptul de a schimba lucrurile factice.

Punerea în discuție a formelor de decepție politică începe cu *Arcana Imperii*, cu tehnicile de decepție ale diplomației, discutate în marginea *Documentelor Pentagonului*. Arendt deduce minciuna politică din specificul acțiunii, mai exact din înclinația de a crea ceva cu totul nou. Pentru acest lucru acțiunea are însă nevoie de un nou spațiu de joc, de aceea va încerca să înlocuiască sau cel puțin să schimbe ceea ce a fost vechi. Pentru toate acestea are nevoie de un plan mental, trebuie să își imagineze cel nou, modul cum poate fi altfel. Astfel imaginația va fi cea care va genera minciuna, prin abilitatea de a nega realitatea, pentru a imagina și chiar a crea o altă realitate. Arendt leagă capacitatea de a minți cu acțiunea, întrucât ambele pornesc din imaginație. Hannah Arendt afirmă totodată că, ceea ce va depăși minciuna va fi tot realitatea, întrucât minciuna nu va fi niciodată în stare să înlocuiască ceea ce este în mod real. Dimensiunea realității va fi întotdeauna mai extinsă, decât cea pe care minciuna o poate produce vreodată.

Minciuna, ca produs pentru societatea de consum începe cu formarea *image*-ului, întrucât după logica *public relations* politica se compune din două părți: producerea imaginii politice și arta de a face acceptată această imagine, mai exact credința în realitatea acestei imagini. Când această credință nu mai poate fi susținută prin mijloace teoretice, urmează să fie folosite promisiunile și amenințările. Această formă de manipulare produce o variantă de politică pentru

consumul de masă. Categoria profesională a minciunii politice este dată de rapoartele specialiștilor, epistocrația fiind forma de dominație a specialiștilor sau a oamenilor de știință.

Dacă serviciul public ca *public relations*, așa cum este prezentat în *Documentele Pentagonului*, se referă în primul rând la „consumul intern”, în înțelesul larg al publicului, propaganda este orientată către consumul extern, spre *image*-ul din afara granițelor, spre politica internațională. Totuși propaganda nu a fost îndreptată întotdeauna spre exterior, pentru că inițial a fost concepută pentru combaterea opoziției interne. Arendt arată o interdependență între indoctrinare și propagandă, între transformarea relațiilor din interior și presiunea din exterior. O mișcare politică mai redusă are nevoie de o propagandă mai mare, o mișcare mai amplă de o propagandă mai activă. Totodată, odată cu creșterea puterii mișcării și a izolării sale față de exterior crește proporțional atât indoctrinarea cât și teroarea. Este vorba de două genuri distincte, propaganda făcând parte din războiului psihologic, iar teroarea, așa cum spune Arendt, este definită ca parte a războiului împotriva celor deja supuși din punct de vedere psihologic.

Analiza ideologiei de către Hannah Arendt pornește de la ideea că statul totalitar trebuie să își pregătească supușii atât pentru rolurile de victimă, cât și pentru rolurile de executori și această pregătire, care înlocuiește principiul acțiunii, nu este altceva decât ideologia. Arendt face diferență între ideologiile care au precedat sistemele totalitare, care dispun de aparența științificului exprimată și prin terminația *logosului* – doctrină –, manifestându-se în umbra teoriilor ca niște filosofii politice pe de o parte, iar pe de altă parte ideologiile totalitare, care pornesc de la o altă definiție a *logosului*, înțelegând ca logica ideilor. Obiectul ideologiilor totalitare va fi însăși istoria, de aceea nu se organizează într-un sistem închis, ci urmăresc mai mult un proces de schimbare și dezvoltare. Ideologia totalitară întrucât cuprinde însăși logica istoriei, va deveni un fel de cheie a misterului trecut–prezent–viitor. În accepțiunea lui Arendt, ideologia nu este interesată de existență, de ființare, întrucât tot ce se întâmplă în istorie se exprimă sub forma aparențelor organizate conform logicii ideologiei.

De la problematica ideologiei analiza trece la problematizarea miturilor politice, dezvăluind procesul în care mitul politic devine armă politică, după care ultima categorie cu analiza căreia se încheie capitolul referitor la decepțiile politice va fi trădarea.

Rezumând cele formulate, se poate enunța că ideile apar ca elemente necesare ale jocurilor politice, ca și construcții teoretice care cuprind adevăruri raționale. Ele pot fi aparent științifice, sau pot funcționa ca idei eronate în cazul ideologiei. Atât în cazul propagandei, al indoctrinării, al ideologiei sau al mitului politic, ne întâlnim cu forme înșelătoare ale ideilor care sunt în stare să genereze totuși sentimente pozitive în situația în care efectul lor formator exercitat asupra mulțimii produce un fel de sentiment al puterii.

În *Spațiul deschis al politicului* sunt aduse în discuție atât purtătorii adevărului politic, politica lucrurilor, temporalitatea politicului precum și conexiunile posibile între adevăr și dreptate. Prezența adevărului în spațiul politic nu se poate delimita de chestiunea purtătorului adevărului. Adevărul factual al lui Arendt se înrădăcinează în realitate, însă adevărul faptelor este exprimat de către cel care acționează pe plan politic. Subiectele politice ale lui Arendt nu sunt categorizate în mod specific, cum sunt clasele la Marx, intelectualii liberi la Mannheim,

epistocrații, sau elitele politice. La Arendt în sens foarte larg *homo politicus* este cel care își asumă acțiunea politică. Totdată Arendt vorbește despre trecerea în mulțime sau chiar în situația de paria, aceasta din urmă putând fi definită ca fiind căderea în statutul fără drept al stării de *homo sacer*.

Spațiul în care se poate realiza res publica, în sensul adevărat al cuvântului ca politica lucrurilor, ridică și problema reprezentării politice în rezolvarea chestiunilor publice, nu numai în gândirea lui Arendt, dar și în abordarea critică a lui Bruno Latour, care formulează o soluție la problematica păstrării adevărului factic a lui Arendt. Critica lui Latour este fără tăiș, nu rescrie ceea ce este vechi, ci îl păstrează pentru a evita destrucția. Politica lucrurilor se poate înfăptui numai dacă în spațiul public toată lumea ia parte la cazurile publice. Aspectul negativ al spațiului public, în contrast cu spațiul liber al jocului politic la Arendt, este evidențiat de Foucault, prin dezvăluirea intruziunii puterii atât în sfera spațiului public apolitic, cât și în spațiul vieții private. Foucault își exprimă convingerea că sub suprafața liberal-democratică se regăsesc tehnici de opresiune, și în afara spațiului politic se poate recunoaște puterea și represiunea guvernării, care o face efectivă.

Ordinea de drept al spațiului politic ridică și problema dreptății. Legea, față de categoria adevărului care apare în spațiul public, nu este fenomen, întrucât aparține de domeniul evidenței care închide spațiul politic. Corelația dintre adevăr și dreptate aduce argumente, pe de o parte pe lângă faptul că adevărul fără dreptate apare doar marginal, ca retorică sau ca obiect al gândirii cu referințe politice, fără a atinge în profunzime sfera politicii, iar pe de altă parte, cunoașterea adevărului va fi o condiție a dreptății.

Sistemele juridice pot exclude cu greu ruptura dintre lege și dreptate, în schimb sistemele totalitare situate deasupra legii anunță tocmai realizarea dreptății. *Ius gentium* anunțat de Cicero devine la Arendt *consensus iuris* și își pierde sensul în cazul sistemelor totalitare, întrucât îndeplinirea legii nu depinde de acțiunea și voința umană ci omul devine întruparea legii și purtătorul dreptății. Legea încetează să fie autoritatea existentă care funcționează ca o măsură în sens legal, moral sau chiar divin independent de oameni.

Reproducerile spațiului public pe plan experimental cu scopul înțelegerii funcționării puterii, ca cel efectuat de Zimbardo în subsolul Universității Stanford, sau *Los Horcones* creat în Mexic, efectuat după concepția din Walden II. a lui Skinner ca formă de dominație a *personocrației*, precum și politica de adevăr a lui Gandhi sau chemarea la obligația față adevăr a individului lui Foucault în politica sinelui, aduc dovezi referitoare la faptul că afirmarea adevărului în politică nu este o chestiune marginală, ci este o condiție a funcționării spațiului politic deschis.

În interpretarea lui Arendt, putem vorbi despre viață politică numai în cazul în care avem o bază de adevăr protejată, fără de care nu putem vorbi nici despre o lume comună recunoscută, nici despre existența unei politici viabile. Însă tot această idee a lui Arendt trage după sine și criticile formulate la adresa gândirii arendtiene, prezentate în ultimul capitol. Bazei de adevăr poate dizolva tensiunile societății moderne private de tradiție, dar în schimb aduce cu sine abisul neîntemeierii și indeterminării. Critica este îndreptată spre prezența politică a adevărului, care în

contextul totalitarismului, prin *historicidele* produse, prin procesul de nimicire a istoriei, duc la dispariția adevărului faptic, conform concepției lui Nelson. Dar se aduc și obiecții referitoare la lipsa fundamentului moral în spațiul public (Sheila Benhabib). Deși ultimele scrieri ale lui Arendt, și explicit *The Life of the Mind*, ridică problema judecății, legată de *vita contemplativa* în relație cu moralitatea, fără ca, într-adevăr să fie fundamentată de Arendt.

Pe baza gândirii lui Arendt se poate concluziona că adevărul asumat la nivelul politicului conduce spre un alt tip de politică, care este puternică, dar nu violentă, și care își dovedește eficacitatea în mișcările de rezistență sau în crearea de spații politice mai deschise. Adevărul în politică, deși aparent se manifestă în antiteză cu decepția, minciuna, trădarea sau ipocrizia, este mai mult decât aceasta, întrucât este legat de dimensiunea morală mai profundă a omului. În formularea metaforică a ultimei propoziții din *Truth and Politics*, adevărul este descris ca cel ce nu poate fi schimbat, ca pământul și bolta care limitează spațiul public al politicului, unde se poate găsi satisfacția și bucuria dată de compania celorlalți și acțiunea comună. Secvențele politice ale iertării și ale promisiunii, formulate de Arendt în *Amor mundi*, pe de o parte întrerup determinismul trecutului, iar pe de altă parte, redirecționează politica către un viitor mai bun.

Prezența adevărului în politică probabil va rămâne problematică și în continuare, însă, dacă gândirea politică se fundamentează pe bază de adevăr a realității, pe ceea *ce este* în loc de construcțiile ideale a ceea ce *ar putea să fie*, atunci condițiile spațiului public deschis în înțelesul dat de Arendt se pot realiza în contextul pluralității și a libertății.

Bibliografie

- Adorno, Theodor: *Negative dialectics*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt Am Main 1970.
- Adorno, Theodor: *Minima Moralia. Reflections on a Damaged life*. Verso, London–New York 1974.
- Adorno, Theodor: Mi végre még a filozófia? Pécsi TE BTK. [Wozu noch Philosophie? *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 47(1999)3. 481–488.]
- Agamben, Giorgio: *Language and Death. The place of Negativity*. University of Minnesota Press, Minneapolis-Oxford 1991.
- Agamben, Giorgio: *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare life*. Stanford University Press, Los Angeles 1998.
- Agamben, Giorgio: *Means without Ends*. University of Minnesota Press, Minneapolis 2000.
- Albert, Michel: *Capitalism contra capitalism*. Humanitas, București 1994.
- Altenbernd Johnson, Patricia: *On Arendt*. Wadsworth, Belmont 2001.
- Arendt, Hannah: *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil*. The Viking Press, New York 1963.
- Arendt, Hannah: *On Revolution*. Penguin Books, London 1965.
- Arendt, Hannah: *On violence*. A Harvest/HGJ Book, San Diego, New York, London 1970.
- Arendt, Hannah: *Men in Dark Times*. Harcourt Brace&Company, San Diego, New York, London 1983.
- Arendt, Hannah: *A forradalom*. Európa, Budapest 1991.
- Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest 1992.

- Arendt, Hannah: *Essays in Understanding 1930-1954. Formation, Exile and Totalitarianism*. Schocken Books, New York 1994.
- Arendt, Hannah: *Múlt és jövő között*. Osiris Kiadó – Readers International, Budapest 1995.
- Arendt, Hannah: *Love and Saint Augustine*. The University of Chicago Press, Chicago 1996.
- Arendt, Hannah: *Lectures on Kant's Political Philosophy*. The University of Chicago Press, Chicago 1998.
- Arendt, Hannah: *The Human Condition*. The University of Chicago Press, Chicago, London 1998.
- Arendt, Hannah: *Crizele republicii*. Editura Humanitas, București 1999.
- Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben*. Osiris, Budapest 2000.
- Arendt, Hannah: *The Portable Hannah Arendt*. Penguin Books, New York 2000.
- Arendt, Hannah: *Holes of Oblivion. The Eichmann Trial and Totalitarianism. From a Letter to Mary McCarthy*. In *The Portable Hannah Arendt*.
- Arendt, Hannah: *Martin Heidegger Lettere 1925-1975*. Edizioni di Comunità, Torino 2001.
- Arendt, Hannah: *A sivatag és a oázisok*. Gond – Palatinus, Budapest 2002.
- Arendt, Hannah: *Responsibility and Judgement*. Schocken Books, New York 2003.
- Arendt, Hannah: *The promise of Politics*. Schocken Books, New York 42(2005)5.
- Arisztotelész: *Politika*. Gondolat, Budapest 1969.
- Arisztotelész: *Eudemoszi etika. Nagy Etika*. Gondolat, Budapest 1975.
- Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1997.
- Arisztotelész: *Metafizika*. Lektum Kiadó, Szeged 2002.
- Assange, Julian: *Cypherpunks*. OR Books, New York–London 2012.
- Augustin: *De magistro*. Editura Humanitas, București 1994.
- Austin, John Langshaw: *How to Do Things with Words*. Clarendon Press, Oxford 1962.
- Ágoston, Szent: *Vallomások*. Gondolat Kiadó, Budapest 1987.
- Ágoston, Szent: *A boldog életről. A szabad akaratról*. Európa Kiadó, Budapest 1989.
- Balogh István – Karácsony András (szerk.): *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Balassi, Budapest 2000.
- Balogh László Levente, Biró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzó nélkül: Hannah Arendt olvasókönyv*. Kalligram, Pozsony 2008.
- Barclay, Willam: *Analiza semantică a unor termeni din Noul Testament*. Sociatatea Misionară Română, Wheaton, Illinois 1992.
- Barthes, Roland: *Collège de France-ban tartott előadás*. 1977.
- Bartus Tamás: *Magyarázatok és elméletek a szociológiában. Egy problémaorientált megközelítés*. Aula Kiadó, Budapest 2009.
- Bataille, George: *Suveranitatea*. Pralea 45, Pitești – București 2004.
- Bayer József: *A politikatudomány alapjai*. Napvilág Kiadó, Budapest 2000.
- Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Osiris, Budapest 2001.
- Benhabib, Sheyla: *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*. Sage, Thousand Oaks, 1996.
- Benoist, Alain de: *Zarathustra nyomában. Példabeszéd a jó európaiakhoz*. Europa Authentica, Budapest 2002.
- Ben-Yehuda, Nachman: *Betrayals and Treason. Violations of Trust and Loyalty*. Westview Press, Oxford 2001.
- Berkowitz, Roger: *The Banality of Systems and the Justice of Resistance. Amor Mundi Newsletter* 20(2013)9.

- Bernauer, James W., S. J.: *Amor Mundi. Explorations in the Faith and Thought of Hannah Arendt*. Martinus Nijhoff Publ. Boston, Dordrecht, Lancaster 1987.
- Betz Hull, Margaret: *The Hidden Philosophy of Hannah Arendt*. Routledge Curzon, London, New York 2002.
- Biró-Kaszás Éva: A banális gonosztevő és a gonosz banalitása. Arendt nyomában. *Kellék* 2014. 49–66.
- Biró-Kaszás Éva: *Felelősség a világért. Hannah Arendt gondolkodói útja a totalitarizmus elméletének kidolgozásáig*. Vulgo Könyvkiadó, Debrecen 2005.
- Bissett Pratt, James: The Ethics of St. Augustine. *International Journal of Ethics* 13(1903)2. 222–235.
- Borbély Ernő: *Az enyedi politikai főiskola. Politikai foglyok a '80-as években*. Státus, Csíkszereda 2013.
- Borradori, Giovanna: *Filosofie într-un timp al terorii. Dialoguri cu Jürgen Habermas și Jaques Derrida*. Pitești 2005.
- Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge 1991.
- Bourdieu, Pierre: *A közvélemény nem létezik*. Szofi, Szociológiai figyelem, December 1995.
- Bozóki András, Sükösd Miklós (szerk.): *Anarchizmus*. Századvég, Budapest 1991.
- Brunkhorst, Hauke: Equality and Elitism in Arendt. In *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*.
- Buckler, Steve: *Hannah Arendt and Political Theory. Challenging the Tradition*. University Press, Edinburgh 2011.
- Canovan, Margaret: *Political Theory. The Contradiction of Hannah Arendt's political Thought*. Sage, London 1978.
- Canovan, Margaret: *Hannah Arendt. A Reinterpretation of Her Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- Cassirer, Ernst: *Mitul Statului*. Institutul European, Iași 2001.
- Ciucă, Valerius M.: *Lección de drept Roman*. Vol. I-IV. Polirom, Iași 1998.
- Classica et Medievalia*. Danish Journal of Philology and History 61(2010).
- Crozier, Michel: *A bürokrácia jelensége. Esszé a modern francia szervezeti rendszerek bürokratikus tendenciáiról, valamint a társadalmi és kulturális rendszerrel való kapcsolataikról*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1981.
- Csepeli György–Papp Zsolt–Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Gondolat, Budapest 1987.
- Csécsy Imre: *Radikalizmus és demokrácia*. Aetas, Szeged 1988.
- Curtius Ernő: *A görögök története*. Akadémiai Könyvkiadó Hivatla, Budapest 1880.
- Dahl, Robert: *Poliarhiile*. Institutul European, Iași 2000.
- Daston, Lorraine– Stolleis, Michael: *Natural Law and Laws of Nature in Early Modern Europe. Jurisprudence, Theology, Moral and natural Philosophy*. Ashgate, Farnham 2008.
- Demeter M. Attila: *Ethnosz és démosz. Válogatott tanulmányok*. Pro Philosophia – Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár 2013 .
- Derrida, Jaques: *Deconstrucția politicii*. Idea Design &Print, Cluj 2005.
- Deutscher, Max: *Judgment After Arendt*. Ashgate Pub Co, Chippenham 2007.
- Dewey, John: *Leibniz's New Essays Concerning the Human Understanding*. Hillary, New York 1961.
- Dékány András, Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz. Az erény*. Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság Szeged 2003.
- Diogenes, Laertios: *Despre viețile și doctrinele filosofilor*. Polirom, Iași 1997.
- Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei 2. A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben*. Jel Kiadó, Budapest 2005.
- Dorna, Alexandre: *Fundamentele psihologiei politice*. Comunicare.ro, București 2004.

- Downing, Lisa: *The Cambridge Introduction to Michel Foucault*. Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Duarte, André: Hannah Arendt. Biopolitics, and the Problem of Violence. From animal laborans to homo sacer. In *Hannah Arendt and the Uses of History*. Berghahn Books, New York – Oxford 2007.
- Dummett, Michael: *A metafizika logikai alapjai*. Osiris Kiadó, Budapest 2000.
- Dussel, Enrique: *Ethics of Liberation: In the Age of Globalization and Exclusion*. Duke University Press, Durham 2013.
- Ekman, Paul: *Telling lies. Clues to Deceit in The Marketplace, Politics and Marriage*. Noton and Company, New York 1992.
- Estlund, David: *Democratic Authority*. Princeton University Press, Princeton 2009.
- Faragó Emese: *Az értelem határa versus az értelem diadala*. Hamann és Nietzsche Szókratész képéről. In *Lábjegyzetek Platónhoz. Az ész*.
- Fábián Ernő: *Naplójegyzetek 1980-1990*. Kriterion, Kolozsvár 2010.
- Fehér M. István: *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja*. Göncöl, Budapest 1992.
- Ferge Zsuzsa–Lévai Katalin (szerk.): *A jóléti állam*. ELTE Szociológiai Intézet, Szociálpolitikai Tanszék. T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. 1991.
- Feyerabend, Paul Karl: *A módszer ellen*. Atlantisz, Budapest 2002.
- Foakes, Jackson: The Kingdom of God in Acts, and the „City of God”. *The Harvard Theological Review* 12(1919)2. 193–200.
- Fortenbaugh, William W.: *Aristotle’s Practical Side on His Psychology, Ethics, Politics and Rhetoric*. Brill, Leiden – Boston 2006.
- Foucault, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Gondolat. Budapest 1990.
- Foucault, Michel: A rendellenesek. 2000. 9(2013).
- Foucault, Michel: *Madness and Civilization. A history of insanity in the age of reason*. Routledge, New York 2006.
- Foucault, Michel: *The Politics of Truth. Semiotexte (e)*, York 1997, 2007.
- Freyd, Jennifer: *Betrayal Trauma. The Logic of Forgetting Childhood Abuse*. Harvard University Press, Cambridge 1996.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Gondolat, Budapest 1984.
- Gandhi, Mahátma: *Önéletrajz*. Etalon Film Kiadó, Budapest 2015.
- Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Antropológiai írások. Századvég, Budapest 1994.
- Gelenczei-Miháltz Alirán: Kezdetben vala az ész. In *Lábjegyzetek Platónhoz. Az ész*.
- Girardet, Raoul: *Mituri și mitologii politice*. Institutul European, Iași 1997.
- Godrej, Farah: Nonviolence and Gandhi’s Truth. A Method for Moral and Political Arbitration. *The Review of Politics* 68(2006)2 287–317.
- Goebbels, Joseph: *Napló*. Dunakönyv, Budapest 1994.
- Goldoni, Marco and McCorkindale, Christopher (eds.): *Hannah Arendt and the Law*. Hart Publishing LTD, Oxford – Portland 2012.
- Görög gondolkodók I-II.* : Kossuth, Budapest 1992.
- Grand Robert de la langue française. Dictionnaire alphabétique et analogique*. I. köt. Párizs 1985.
- Habermas, Jürgen: *The Structural Transformation of the Public Sphere*. The MIT Press, Cambridge 1991.
- Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Századvég–Gondolat, Budapest 1993.

- Habermas, Jürgen–Lyotard, Jean-Francois–Rorty Richard: *A posztmodern állapot*. Századvég, Budapest 1993.
- Habermas, Jürgen: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest 1994.
- Habermas, Jürgen: *Etica discursului și problema adevărului*. Editura Art, București 2008.
- Handler, Joel. F.: *Down from Bureaucracy. The Ambiguity of Privatization and Empowerment*. Princeton University Press, Princeton 1996.
- Hegedüs Géza. *A szent doktorok tudománya*. Kozmosz Könyvek, Budapest 1990.
- Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Gondolat, Budapest 1989.
- Heidegger, Martin: *A fenomenológia alapproblémái*. Osiris, Budapest 2001.
- Heidegger, Martin: *A metafizika alapfogalmai. Világ – végesség – magány*. Osiris, Budapest 2004.
- Heller Ágnes: *Leibniz egzisztencialista metafizikája*. Kossuth, Budapest 1995.
- Heller Ágnes: *Igazság a politikában*. Arand Kft kiadása 2012.
- Heyking, John von: *Augustine and Politics as Longing in the World*. University of Missouri Press 2011.
- Hitseker Mária–Sárosi Attila (szerk.): *A politikai filozófiák enciklopédiája*. Kossuth Kiadó, Budapest 1995.
- Huizinga, Johan: *Homo Ludens*. Athenaeum, Budapest 1944.
- Hull, William L.: *The Struggle for a Soul. The Untold Story of a Minister's Final Effort to Convert Adolf Eichmann*. Doubleday & Company, Inc., New York 1963.
- Huntington, Samuel: *Viața politică americană*. Humanitas, București 1994.
- Huoranszki Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozófia*. Osiris – Láthatatlan Kollégium, Budapest 1998.
- Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónika, Debrecen 1989.
- Ibanez, Tomas and Rueda, Lupicinio Iniguez (eds.): *Critical Social Psychology*. Sage, London 1997.
- Iustinianus Császár *Institutioi négy könyvben*. Egyetemi Könyvkereskedés, Budapest 1939.
- Jay, Martin: *Marxism and Totality. The Adventures of a Concept from Lukacs to Habermas*. University of California Press, Los Angeles 1984.
- Jay, Martin: *Refractions of Violence*. Routledge, New York – London 2003.
- Jay, Martin: *The Virtues of Mendacity. On Lying in Politics*. University of Virginia Press, Charlottesville, London 2010.
- Jorlang, Gerard. *La science dans la philosophie. Les recherches epistemologiques d'Alexandre Koyré*. Gallimard, Paris 1981.
- Jouvenel, Bertrand: *Du pouvoir Histoire naurelle de sa croissance*. Hachette, Paris 1972.
- Kant, Immanuel: *Vallás a puszta ész határain belül*. Gondolat, Budapest 1980.
- Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest 1991.
- Kant, Immanuel: *Történefilozófiai írások*. Ictus, Szeged 1997.
- Kant, Immanuel: *Az ítéleterő kritikája*. Osiris, Budapest 2003.
- Kant, Immanuel: *A gyakorlati ész kritikája*. Osiris, Budapest 2004.
- Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Atlantisz, Budapest 2004.
- Kalyvas, Andreas: *Democracy and the Politics of the Extraordinary. Max Weber, Carl Schmitt and Hannah Arendt*. Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Kassin, Saul–Fein, Steven–Markus–Hazel, Rose: *Social Psychology*. Cengage Learning, Wadsworth 2011.

- Kehr, Margueritte Wittmer: The Doctrine of Self in St. Augustine and in Descartes. *The Philosophical Review* 25(1916)4. 587–615.
- King, Richard H.–Stone, Dan: *Hannah Arendt and the Uses of History. Imperialism, Nation, Race, and Genocide*. Berghahn Books, New York – Oxford 2007.
- Kishik, David: *Agamben and the Coming Politics. To imagine a form of Life. II*. Stanford University Press, Los Angeles 2012.
- Kiss Lajos András: *Teóriák hálójában. Filozófiai tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest 2006.
- Kiss Lajos András: *Haladásparadoxonok. Bevezetés az extrém korok filozófiájába*. Liget Műhely Alapítvány, Budapest 2009.
- Klemperer Viktor: *A harmadik birodalom nyelve*. Membrán Könyvek. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1982.
- Koyré, Alexandr: *The Political Function of Modern Lie* (VIII. kötet). The American Jewish Committee, New York 1945.
- Kristeva, Julia: *Le génie féminine. Hannah Arendt*. Gallimard, Paris 2003.
- Kulcsár-Szabó Zoltán: *A gondolkodás háborúi. Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből*. Ráció, Budapest 2014.
- Laczkó Sándor, Faragó Emese (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz. Az ész*. Pro Philosophia Szegedi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság, Státus Kiadó, Szeged 2012.
- Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz. A hazugság*. Pro Philosophia Szegedi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság, Szeged 2014.
- Lánczi András: *A XX. század politikai filozófiája*. Pallas Stúdió, Atraktor, Budapest 2000.
- Lanni Adriaan: *Publicity and the Courts of Classical Athens*. Yale Journal of Law&Humanities, Published by Yale Law School Legal Scholarship Repository 2012.
- Lányi Gusztáv: *Politikai pszichológia*. Balassi, Budapest 1996.
- Lasswell, Harold–Blumenstock, Dorothy: *World Revolutionary Propaganda*. Knopf, London – New York 1939.
- Latour, Bruno: *We Have Never Been Modern*. Harvard University Press, Cambridge 1993.
- Latour, Bruno: *Reassembling the social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, Oxford – New York 2005.
- Lefort, Claude: *L'Invention démocratique. Les Limites de la domination totalitaire*, Fayard, Paris, 1981.
- Lengyel Zsuzsanna Mariann–Jani Anna (szerk.): *A másik igazsága. Ünnepi kötet Fehér M. István tiszteletére*. L'Harmattan Kiadó, Budapest 2012.
- Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Gondolat, Budapest 1986.
- Ludassy Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus I-II*. Atlantisz Kiadó, Budapest 1992.
- Machiavelli, Niccoló: *A fejedelem. A lucciai Castruccio Castracani élete*. Kriterion, Bukarest 1991.
- Manent, Pierre: *A liberális gondolat története*. Tanulmány, Pécs 1994.
- Mannheim, Karl: *Structures of Thinking*. Routledge & Kegan Paul, London 1980.
- Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz, Budapest 1996.
- Mark Lilla: *A zabolátlan értelem. Értelmiségiek a politikában*. Európa, Budapest 2005.
- Martinus, James W. (ed.): *Amor Mundi. Explorations in the Faith and Thought of Hannah Arendt*. Nijhoff Publishers, Dordrecht 1987.
- Mendes-Flohr Paul R: *Gershom Scholem: The Man and His Work*. State University of New York Press, New York 1994.

- Michalski, Krzysztof (szerk.): *A modern tudományok emberképe*. Gondolat, Budapest 1988.
- Montaigne: *Esszék*. Kossuth, Budapest, 1991.
- Morel, J. (szerk.): *Szociológiaelmélet*. Osiris, Budapest 2000.
- Nelson, John. S.: Politics and Truth. Arendt's Problematic. *American Journal of Political Science* 22(1978)2. 270–301.
- Nixon, John: *Hannah Arendt and the Politics of Friendship*. Bloomsbury Academic, London – New Delhi – New York – Sydney 2015.
- Olay Csaba: Arendt Kant-értelmezése. *Világosság* (2004)10-11-12. 149–155.
- Olay Csaba: Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa. L'Harmattan Kiadó – Magyar Filozófiai Társaság, Budapest 2008.
- Olay Csaba–Ullmann Tamás: Kontinentális filozófia a XX. században. L'Harmattan, Budapest 2011.
- Olay Csaba: Hannah Arendt a politika értelméről. *Kellék* 51(2014). 7–24.
- Orwell, George: *Hódolat Katalóniának*. Interart, Budapest 1989.
- Orwell, George: *1984*. Európa, Budapest 2001.
- Ortega y Gasset: *A tömegek lázadása*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1938.
- Owens, Patricia: *Between War and Politics, International relations and the Thought of Hannah Arendt*. Oxford University Press, Oxford 2007.
- Pató Attila: *Olay Csaba: Hannah Arendt politikai egzisztencializmusa*. BUKSZ (2008)3.
- Pesti Sándor: Politikusok és köztisztviselők viszonya, politikai patronázs a nyugat-európai demokráciákban. *Századvég* (2004)9. 107–145.
- Peters, Francis. E.: *Termenii filosofiei grecești*. Humanitas, București 1993.
- Pinter, Harold: *Art, Truth & Politics. Nobel Lecture*. Presented on video in Stockholm, Sweden. 7 December 2005.
- Platón: Szókratész védőbeszéde. In *Összes művei*. I. Európa Könyvkiadó, Budapest 1984.
- Platón: Kratülosz. In *Összes művei*. I.
- Platón: A lakoma. In *Összes művei*. I.
- Platón: Phaidón. In *Összes művei*. I.
- Platón: Állam. In *Összes művei*. II. Európa Könyvkiadó, Budapest 1984.
- Platón: Phaidrosz. In *Összes művei*. II.
- Platón: Parmenidész. In *Összes művei*. II.
- Platón: Theaitétosz. In *Összes művei*. II.
- Platón: Törvények. In *Összes művei*. III. Európa Könyvkiadó, Budapest 1984.
- Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok I-II*. Osiris, Budapest 2005.
- Popper, Karl: *A nyitott társadalom és ellenségei*. Balassi, Budapest 2001.
- Porot, A.: *Manuel alphabétique de psychiatrie clinique, thérapeutique et médico-légale*. Paris 1952.
- Pöggeler, Otto: Filozófia és politika Heidegger és Hannah Arendt gondolkodásában. In Fehér M. István (szerk.): *Utak és tévutak. Előadások Heideggeről*. Atlantisz, Budapest 1991.
- Pradhan, R. C.: Making Sense of Gandhi's Idea of Truth. *Social Scientist* 35(2006)5/6. 36–49.
- Prozorov, Sergei: *Agamben and Politics. A critical introduction*. Edinburgh University Press Ltd., Edinburgh 2014.
- Ráca Lajos: *Leibniz egyénisége, fejlődése és filozófiája*. Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára, Budapest 1917.
- Rawls, John: *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest 1997.
- Ricoeur, Paul: *Lectures on Ideology and Utopia*. Columbia University Press, New York 1986.

Ricoeur, Paul: *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago – London 2004.

Rieff, Philip: *The Feeling Intellect. Selected writings*. The University of Chicago Press, Chicago 1990.

Ring, Jennifer: *The Political Consequences of Thinking. Gender and Judaism in the Work of Hannah Arendt*. State University of New York Press, New York 1998.

Roach, Timothy: *Enspirited Words and Deeds. Christian Metaphors Implicit in Arendt's Concept of Personal Action*. In *Amor Mundi*.

Rochau, August Ludwig von: *A Study of the Concept of Realpolitik*. University of Chicago, Chicago 1953.

Rorty, Richard: *Prospects for a Common Morality*. Princeton University Press, Princeton 1993.

Rorty, Richard: *An ethics for Today. Founding Common Ground between Philosophy and Religion*. Columbia University Press, Columbia 2008.

Ross, David: *Aristotel*. Editura Humanitas, Bucuresti 1998.

Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Budapest 1978.

Runciman, David: *Political Hypocrisy The Mask of Power, from Hobbes to Orwell and Beyond*. Princeton University Press, Princeton 2008.

Scott, Lucas: *George Orwell and The Betrayal of Dissent*. Pluto Press, London 2004.

Scott Horton: *Beltway Secrecy*. Blog. *HarperMagazin* 2015.09. 10.

Sherratt, Yvonne: *Adorno's Positive Dialectic*. Cambridge University Press, Cambridge 2009.

Shklar, Judit N.: *Montesquieu*, Atlantisz Kiadó, Budapest 1994.

Shomali, Alireza: *Politics and the Criteria of Truth*. Palgrave. Macmillan, London.

Sidney, Thomas. K: *The Government of Charlemagne as Influenced by Augustine's „City of God”*. *The Classical Journal* 14(1918)2. 119–127.

Siena, Catherine of: *The Dialogue*. Paulist Press, Inc., New Jersey 1980.

Sienai Szent Katalin: *Dialógus*. Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Budapest 2003.

Sienai Szent Katalin: *Misztikus levelek I-II*. Kairosz Kiadó, Budapest 2012.

Sinopoli, Richard. C.: *Is There Room for Truth in Politics? The limitations of Perspectivism*. *Polity* 26(1994)3. 363–386.

Spengler, Oswald: *A nyugat alkonya I-II*. Noran Libro, Budapest 2011.

Spinoza, Benedictus de: *Tractatus politicus*. Franklin Társulat, Budapest 1913.

Spinoza, Benedictus de: *Teológiai-politikai tanulmány*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984.

Spinoza, Benedictus de: *Etika*. Osiris, Budapest 2001.

Störig Hans. J.: *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest 1998.

Strauss, Leo–Cropsey, Joseph (eds.): *A politikai filozófia története*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1994.

Suki Béla: *Martin Heidegger filozófiájának alapkérdései*. Gondolat, Budapest 1976.

Strauss, Leo–Cropsey, Joseph: *A politikai filozófia története I-II*. kötet, Európa, Budapest 1994.

Szabó Márton: *Politikai tudáselméletek*. Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest 1978.

Szabó Márton. *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan, Budapest 2003.

Szegő Katalin: *Gondolatutak*. Pro Philosophia, Kolozsvár 2003.

Szekercés István: *Bürokrácia vagy Maffiokrácia*. Komárom 1996.

Széll Margit: *De Veritate*. *Vigilia* XXXIX(1974)3. 171–173.

Szőcs Géza és Farkas Welmann Endre: *Amikor fordul az ezred*. Ulpius Ház Könyvkiadó, Budapest 2009.

Tchakotin, S.: *Le viol des foules par la propagande politique*. Gallimard, Paris 1952.

Easton, David–Gunnell, John G.–Graziano, Luigi (eds.): *The Development of Political Science*. Routledge, London – New York 1991.

- Turner, Bryan. S.: *Max Weber. From History to Modernity*. Routledge, London 1992.
- Vajda Mihály: *A posztmodern Heidegger*. T-Twins Kiadó, Lukács Archivum, Századvég Kiadó, Budapest 1993.
- Varga Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Osiris, Budapest 1998.
- Veress Károly (szerk.): *Értelmezés és alkalmazás. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai vizsgálódások*. Scientia, Kolozsvár 2002.
- Veress Károly (szerk.): *Az igazság történései. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai kutatások*. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár 2014.
- Vergez, André–Huisman, Denis. *Curs de filosofie*. Humanitas, București 1990.
- Villa, Dana R.: *Arendt and Heidegger*. Princeton University Press, Princeton, 1996.
- Villa, Dana R. (ed.): *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*. Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Virilio, Paul–Lotringer, Sylvère: *Tiszta háború*. Ballasi Kiadó-BAE Tartóshullám, Budapest 1993.
- Visky S. Béla: *A keresztyén etika alapelemei. Teodicea egykor és ma*. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár 2010.
- Walt, Johan van der: Law and the Space of Appearance in Arendt's Thought. In *Hannah Arendt and the Law*.
- Weber, Max: *Állam, politika, tudomány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1987.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom I-II*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1987.
- Weber, Max: *A politika mint hivatás*. ELTE, MKKE, Budapest 1989.
- Weiss János: *A Frankfurti Iskola. Áron*, Budapest 1997.
- Wellmer, Albrecht: Arendt on Revolution. In *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*.
- Wetzel, James: Life in Unlikeness. The materiality of Augustine's Conversion. *The Journal of Religion* 91(2011)1. 43–63.
- Wittgenstein, Ludwig: *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989.
- Wittgenstein, Ludwig: *Tractatus logico-philosophicus*. Humanitas, București 1991.
- Wittgenstein, Ludwig: *Lecții și convorbiri despre estetică, psihologie și credință religioasă*. Humanitas, București 1993.
- Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Atlantisz, Budapest 1998.
- Wittgenstein, Ludwig: *Jurnale 1914-1916. Câteva remarci asupra formei logice*. Humanitas, București 2010.
- Young-Bruehl, Elisabeth: *For Love of the World*. Yale University Press, New Heaven&London 1982.
- Young-Bruehl, Elisabeth: *Why Arendt Matters*. Yale University Press, New Heaven&London 2006.
- Xenophón: *Filozófiai és egyéb írásai*. Osiris, Budapest 2003.
- Zăpîrțan, Liviu Petru: *Repere în știința politicii*. Editura Fundației „Chemarea”, Iași 1992.
- Zimbaro, Philip: *Efectul Lucifer. De la experimentul concentraționar Stanford la Abu Gharib*. Nemira, București 2008.